

Jelle van der Meulen

Onvoltooide antroposofie

*Honderd jaar na de dood
van Rudolf Steiner*

Met een nawoord van Tineke Croese

cichorei

Meulen, Jelle van der

Onvoltooide antroposofie ; Honderd jaar na de dood van Rudolf Steiner
– Amsterdam: Cichorei

ISBN 978 90 834865 7 4

Afbeelding omslag: Rembrandt van Rijn, De man met de gouden helm,
ca. 1650-1655. Gemäldegalerie, Berlijn

Omslagontwerp: Puntspatie [bno], Amsterdam

Redactie: Nard Besseling

Met speciale dank aan Henk Pel voor een laatste correctieronde

Layout en zetwerk: Jaap Verheij

© Jelle van der Meulen en Uitgeverij Cichorei, Amsterdam 2025

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke
andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Dit boek gaat over een wond. Deze wond bevindt zich in mijzelf. Als ik terugkijk op mijn leven als antroposoof raak ik niet alleen vervuld van verwondering en dankbaarheid, maar ook van verdriet, angst, soms ook bitterheid. In mij bevindt zich een pijn. Maar boven mijzelf uit lijkt dezelfde pijn ook chronisch te zeuren in de antroposofische beweging als geheel. Ik meen dat ik niet de enige ben die ermee rondloopt.

Over deze beweging en mijn verhouding ertoe schreef ik bijna dertig jaar geleden een boek met als titel *Om gegronde redenen*. Ik berichtte erin onder meer over mijn instap in de antroposofie en over ervaringen die ik ermee had opgedaan. Het onderhavige boek, ietwat dunner gebleven, kan worden beschouwd als een versie 2.0.

Het lijkt mij belangrijk nu al te vermelden dat ik onderweg bij het schrijven ervan nogal eens met tegenzin te kampen had. Een vermoeide stem zei mij steeds weer het eenvoudig maar te laten. Maar een andere spoorde mij aan toch verder te schrijven, alsof het er juist ook om ging naar die tegenzin te luisteren.

Pijn is weliswaar onaangenaam, maar zij wil ons iets vertellen.

Niet zo lang geleden las ik nog eens het onthutsende boek van Ernst Lehrs, *Gelebte Erwartung*. Ernst Lehrs was een persoonlijke leerling van Rudolf Steiner. In dit dikke boek, verschenen in 1979, blikt de inmiddels bejaarde Lehrs terug op de intense jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Hij getuigt onder

meer van de smartelijke verstrikkingen die in de jaren voor en na het sterven van Rudolf Steiner (30 maart 1925) in de antroposofische beweging aan het licht traden.

Door het hele boek heen heerst een pijnlijke sprakeloosheid, een naïeve verbijstering ook, die verrassend jeugdig aandoet. De titel van het boek geeft aan hoe Lehrs voor zichzelf zijn ervaringen begreep: zij maken met elkaar een ‘geleefde verwachting’ uit, die hij tot het einde van zijn leven levend had weten te houden. Net als veel andere antroposofen uit diezelfde tijd richtte Ernst Lehrs zich op de beloften van de toekomst. Hij spoort zijn lezers aan in de kracht van de verwachting te leven.

Wij zijn inmiddels meer dan veertig jaar verder. De wereld om ons heen en die in onszelf hebben zich dramatisch veranderd. En ook heel belangrijk: van de door Rudolf Steiner mogelijk gehouden culminatie – zeg maar: doorbraak – van de antroposofie aan het einde van de twintigste eeuw is denk ik geen sprake geweest. Steiner meende dat de antroposofie tegen de eeuwwisseling een cultuurfactor van betekenis kon worden. Ik heb hiervan niets gemerkt, maar misschien is mij op dit punt iets ontgaan. Wat in elk geval heel zeker ontbreekt, is een samenhangende vertelling erover.

Bij het schrijven van dit boek bewoog mij de vraag hoe het voor ons, in elk geval voor mij, staat met de ‘verwachting’. Ik kwam er daarbij niet omheen terug te kijken op mijn eigen belevingen als antroposoof. Maar anders dan Ernst Lehrs – en zoveel anderen ook – wilde ik geen uitvoerige memoires schrijven. Het ligt niet in mijn aard dit te doen. Ik houd er niet van volledig te moeten zijn. Ik heb daarom niet meer dan een paar hoofdpunten uit mijn ‘antroposofische’ biografie belicht die mij symptomatisch lijken voor het geheel.

Ik ben daarbij zonder concept vooraf te werk gegaan. Aan het begin stond dus niet een uitgedokterde structuur van thema’s en motieven, er hing eerder een wolk, die donker aandeed.

In die wolk bevonden zich vragen waar ik de antwoorden nog niet op kende. Het is daarom misschien nog het beste de inhoud van dit boek geen beschouwing, maar een vertelling te noemen.

In die vertelling lijkt het vooral om geschiedenis te gaan, om voorvallen die in het verleden liggen. Maar het terugblikken in de tijd, het *herinneren*, het opnieuw innerlijk voorstellen dus, dat is anno 2024, de periode waarin ik dit schrijf, niet erg populair. Het spoort niet met de stemming waar wij ons vandaag de dag in bevinden. Het twisten over voorgeschiedenissen, bijvoorbeeld die van de oorlogen in Oekraïne en Palestina of die van de kloof tussen arm en rijk, laten wij maar liever over aan deskundigen, die echter met divergerende zichtwijzen op de propfen komen.

Iedere duiding van het verleden lijkt eerder fake. Een uitzondering vormen wellicht onze persoonlijke trauma's. Daar houden wij ons, in elk geval in het Westen, intensief mee bezig, in de hoop dat daardoor voor elk van ons persoonlijk verlossing volgt. Maar wat de wereld als geheel aangaat, voelen wij ons eerder thuis in onbestemde toekomstverwachtingen, die vandaag de dag zelfs een 'apocalyptisch' karakter hebben. Het lijkt erop alsof wij iets duisters dat dreigt te komen hebben af te wenden.

Maar geschiedenis is niet van gisteren. Eén van de dingen die ik van Rudolf Steiner heb geleerd, is het inzicht dat het verleden nooit voorbij is en zelf een toekomst heeft. Een vaste bodem biedt dit verleden weliswaar niet, maar het functioneert niettemin als een werkzame macht in het heden. Het verleden is niet vast te schroeven, maar zweeft op de manier zoals ik al aanduidde eerder als een wolk voor ons en neemt steeds weer nieuwe vormen aan. De moderne psychologie heeft vastgesteld dat herinneringen iedere keer een beetje veranderen wanneer wij ze bewust voor ogen nemen.

Ook de Franse filosoof Michel Foucault, die met spiritualiteit weinig van doen had, stelde vast dat het verleden niet statisch is. Met diens vaststelling begon wat we vandaag het ‘post-modernisme’ noemen. We weten sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, de tijd dus waarin Ernst Lehrs zijn boek schreef, dat we naar het verleden kijken op grond van vragen, die steeds weer nieuw in het heden ontstaan. Geschiedenissen veranderen erdoor. Zodra we dit echter opvatten als een relativering van het verleden, iets wat gemakkelijk gebeurt, verdwijnt ook de relatie tot het heden. Het metamorfoaserende zweven ervaren we dan als illusie, en we hechten het aan wat ons zeker onbekend is, namelijk de toekomst.

Wij springen als het ware over het heden heen.

In dit boek gaat het om het samenspel van verleden en toekomst in het heden. Mijn goede antroposofische vriend Nard Besseling formuleerde het ooit eens heel fraai zo: ‘De toekomst is datgene in het heden wat nog niet door mensen is aangeraakt; en het verleden is datgene in het heden wat nog niet door mensen is verwerkt.’

Ik probeer met dit schrijven als vierenzeventigjarige senior *unfinished business* in mijn leven in het oog te vatten. Het gaat om motieven die zwaarwegend aanvoelen. Ik vat deze tekst dan ook op als een broze glazen schaal, waarin het soms koud of heet wordt. Een enkele keer staat de schaal op het punt van breken.

Bij mijn terugblikken gaat het vrijwel uitsluitend om mijn leven-als-antroposoof, niet om mij als vader van vijf kinderen, als grootvader van vijf kleinkinderen, als journalist, als oprichter van twee ‘alternatieve’ kleuterscholen in Keulen, als oude en zieke man, als geliefde of als vriend van vrienden.

Het doel van dit schrijven is uiteindelijk de blik op de verwarrende chemie van het heden te scherpen. Want in de huidige tijd draait het, zo lijkt het mij, vooral om begrijpen, om onderscheidingsvermogen in het heden, én om de moed door

de verwarringen heen te gaan, wat zonder kleerscheuren niet gaat. De postmoderne spookconcepten van fake, woke, meme, deep state, trollen, rabbit holes, covid, trumpisme, gaslighting, selfies en samenzweringstheorieën vragen erom. Zij lijken verleden en toekomst in elkaar te verstrikken.

Het is misschien beter ze postpostmodern te noemen, of inderdaad zelfs apocalyptisch.

Terugblikken doet ook pijn. In antieke teksten wordt pijn in verband gebracht met het onderaardse, met de wereld van de demonen. Dat valt ook te begrijpen, want in het binnenste van de aarde bevinden zich de onzichtbare tellurische krachten die met geweld kunnen uitbreken en dan pijn doen. Het onderaardse is vurig saturnaal.

Ik heb mij bij het schrijven laten inspireren door het hoogst apocriefe *Evangelie van Bartholomeüs* (dat als zodanig niet bewaard is gebleven, maar mogelijk hetzelfde werk is als *De vragen van Bartholomeüs* of *De verrijzenis van Jezus Christus volgens Bartholomeüs*). In deze wonderlijke tekst wordt de afdaling in de onderwereldse afgrond geschilderd. Jezus Christus raadt de apostel Bartholomeüs aan de draak Beliar aan te raken en pijn te doen. Deze zal dan zijn herkomst en aard verraden. Als Bartholomeüs Christus om hulp vraagt, wijst deze dit af en spoort hem aan zijn eigen woorden te vinden, 'want ik gaf je al de macht van het Woord'. In feite is dit evangelie, dat in de middeleeuwen heel populair was en ongetwijfeld tot de onbekendere bronnen van de graallegenden behoort, een vroege variant van de moderne omgang met trauma's.

Wij zeggen tegenwoordig eerder: je legt de vinger op de wond.

Ik geef al in deze inleiding van harte toe dat aan dit boek een serieus probleem kleeft. Alleen met de welwillende hulp van de lezers – jullie dus, die dit lezen – kan de conflicterende werking ervan enigszins in banen worden geleid. Ik noem deze omstandigheid nu meteen al, om niet direct al in verstrikkingen te geraken.

Er bestaat naar mijn idee een essentieel verschil tussen het uiten van opinies en het kenbaar maken van belevingen. Het laatste probeer ik in dit boek te doen. Oppervlakkig gezien kan het er soms op lijken dat ik meningen presenteer; en er zijn zeker formuleringen in dit boek te vinden die deze conclusie rechtvaardigen. Voor zover dit het geval is, wijt ik het zelf aan mijn onvermogen onophoudelijk convergerend te denken en te schrijven. Bij de beschreven belevingen ben ik emotioneel betrokken, hetgeen ertoe leidt dat ik gemakkelijk in moraliserende oordelen vervall.

Ik ben streng calvinistisch opgevoed en het moraliserende oordelen is mij ingegrift. Dit leidt tot verstrikkingen, ook als het netjes verholen blijft. Oordelen maken iemand ‘schuldig’ die zich terstond ertegen wil ‘verdedigen’, beter gezegd ‘beschermen’. Dit hardnekkige mechanisme is een belemmering voor wederzijds begrip.

Mijn oogmerk is te schilderen wat in mij met betrekking tot een – voor mij – brandend vraagstuk leeft. Ik heb het hierboven aan de hand van de herinneringen van Ernst Lehrs al enigszins aangeduid. Voor zover ik over het vraagstuk nog een mening heb, vat ik dit dus eerder op als een hindernis. Maar ook hindernissen horen bij het leven. Met betrekking tot deze tekst betekent dit dat ik niet alleen een beroep doe op mijzelf, maar ook op de lezer.

De aard van het vraagstuk zal pas in het verloop van de tekst, hopelijk, echt duidelijk worden. Voor nu volstaat het op

te merken dat het samenhangt met wat ik nogal ominous ‘het onvoltooide van de antroposofie’ noem. Het is niet overdreven te zeggen dat het vraagstuk een rode draad in mijn leven vormt.

Erover zwijgen voelt bij het ouder worden aan als een verzuim.

Tot besluit van deze inleidende opmerkingen nog het volgende. Ik heb afgezien van het voortdurend verwijzen naar bronnen. Ik ben moe geworden van het citeren. Uiteraard zal ik hier en daar letterlijke citaten weergeven en dan ook vermelden waar ze te vinden zijn. Maar in hoofdzaak zal ik mij houden aan hoe de door mij beschreven motieven in mij leven. Ik heb daarbij niet de behoefte wat dan ook te bewijzen, vast te spijkeren of met autoritatieve bronnen aannemelijk te maken. Ik volg daarbij het principe van het vertrouwensvolle gesprek, dat nu eenmaal niet met voetnoten werkt.

Het echte leven is als een woud waarin de bronnen verschoolen liggen. Wij horen ze klateren, maar kunnen ze niet altijd zien.

Ik beschouw mijzelf als antroposoof, maar noem mijzelf nog maar zelden zo. Mij schijnt de benaming in het publieke verkeer vrijwel onbruikbaar te zijn geworden. Op de momenten dat ik haar zou kunnen gebruiken, moet ik eerst een reeks van misverstanden uit de weg zien te ruimen, waar maar zelden de tijd voor is. En belangrijker: niet alle misverstanden laten zich ook echt ophelderen, in elk geval niet door mij.

In de loop van honderd jaar hebben zich met betrekking tot de antroposofie misverstanden op misverstanden op misverstanden gestapeld. Maar helaas schept het woord misverstand hier zelf ook een misverstand. Want het lijkt daarbij te gaan om iets dat kan worden opgeklaard. Ik vermoed echter dat het nog

lang zal duren voor de lucht rond de antroposofie is opgeklaard. Wat dit betreft is het misschien beter niet van misverstanden, maar van langer durende verstrikkingen te spreken.

Met verstrikkingen doel ik hier op verwarringen die ertoe leiden dat geen voortgang mogelijk is. In een verstrikking ben je aan iets vastgehaakt, zoals letterlijk kan gebeuren tijdens een tocht door een ondoordringbaar woud. Figuurlijk in het struikgewas van het sociale leven ziet dit er bijvoorbeeld uit als hardnekkige meningsverschillen, die niet alleen onoplosbaar lijken, maar bovendien iedere beweging naar voren onmogelijk maken. Vaak wordt er niet eens meer over gesproken, alsof zij niet mogen bestaan. Zij zijn dan taboe geworden.

Inmiddels denk ik dat deze verstrikkingen structureel aan de antroposofie kleven. Zij verschenen al tijdens het leven van Rudolf Steiner zelf, die honderd jaar geleden stierf. Verderop in deze tekst zal ik betogen dat zij samenhangen met grote risico's die Rudolf Steiner bewust nam. Zijn optreden leidde onvermijdelijk tot onbegrip, niet alleen bij zijn tegenstanders, ook bij zijn vrienden.

Maar om een nieuwe verstrikking te voorkomen: ik ben Rudolf Steiner dankbaar voor het bewust nemen van de risico's. Hij ging de onvermijdelijke verstrikkingen nu juist niet uit de weg, hetgeen ook leidde tot onbegrip. Ik meen echter dat ik dezelfde soevereine positie niet kan innemen. Mij ontbreekt de hiertoe benodigde spirituele wijsheid. Wat bij hem als 'authentiek wezenlijk' verscheen, zou bij mij op 'valse schijn' berusten.

Om een belangrijke oorzaak van dit onbegrip te benoemen, denk ik dat het begrip apodictisch behulpzaam kan zijn. Rudolf Steiner was een apodictische denker, die in zijn lezingen eenvoudig meedeelde wat hij als ziener voor zich zag. Ook in veel van zijn geschreven werken hanteert hij dit principe, maar niet altijd en overal. Honderd jaar geleden was dit al een hoogst ongewone manier van doen, waar vele toehoorders niet goed raad mee wisten. In de geschiedenis van het vroege christendom

duiken meerdere van zulke apodictische denkers op, waarvan een heel belangrijke Mani was. Deze godsdienst-initiator uit de derde eeuw zal verderop nog een belangrijke rol spelen.

Het woord apodictisch bestaat uit een verbinding van twee Griekse woorden: *apo* en *deiktikos*. Het eerste heeft een dubbele betekenis: weg en terug. Met *apo* is dus een weg terug (naar wat dan ook) bedoeld. Een mooi voorbeeld is uiteraard: ik zoek de weg terug naar mijzelf. In het woord resoneert dus de notie mee van teruggaan, (terugkeren, bekeren) naar iets dat kennelijk verloren is gegaan. *Deiktikos* betekent wijzen. In wijzen, met een gebaar op iets opmerkzaam maken, schuilt ook het wijs van wijsheid en bewijzen. Apodictisch spreken betekent dan ook: terugwijzen op het begin van iets en daardoor iets ‘be-wijzen’. Iets wordt als zeker en vaststaand beschouwd, wanneer op het begin ervan is gewezen. Er wordt in feite zonder buitensporige argumenten gesproken, want de dingen spreken voor zich.

Elk kunstwerk is apodictisch.

Voorals in de decennia die volgden op de dood van Rudolf Steiner in 1925 hebben antroposofen gepoogd de door hem geziene inhouden van de antroposofie tegelijk in twee tegenovergestelde richtingen veilig te stellen. Tegen de immense druk van het nationaalsocialistische denken, in de eerste plaats in Duitsland en Oostenrijk, maar ook in Nederland, werden zij tegelijk in het verborgene beschermd en in het openbaar aangepast. Met beschermen bedoel ik hier: de inhouden werden in besloten groepen behoed, zeg maar geheimgehouden. Dat de lezingen van Rudolf Steiner werden gestenografeerd en gepubliceerd veranderde hier niets aan. Want behalve antroposofen nam en neemt nauwelijks iemand er kennis van. En met aanpassen bedoel ik: zij werden naar buiten toe als compatibel met het heersende denken voorgesteld.

Sindsdien bevindt de antroposofische beweging zich in twee gescheiden werkelijkheden, die van binnen en die van buiten.

En in de kloof ertussen heeft het woord antroposofie zijn convergerende betekenis verloren, of misschien zelfs nooit echt gehad. Het brengt die twee gescheiden werkelijkheden niet samen, maar staat er als een januskop tussen. Om redenen die inmiddels evident zijn, hebben antroposofen in de loop van deze honderd jaar steeds weer vergeefs gepoogd de antroposofie te verdedigen door te proberen de kop terstond een passende draai te geven. Ook ik heb mij hieraan schuldig gemaakt, vooral in de jaren tachtig.

Antroposofische instituten en organisaties hebben met deze kloof inmiddels een pragmatische omgang gevonden, die naar mijn idee echter niets oplost, hooguit een nog onvervulde verwachting in zich draagt, wat natuurlijk de hoop levend houdt. Ik vermoed dat deze – op zichzelf begrijpelijke – bestuurlijke nuchterheid de kloof verdiept. Want wat in het denken en handelen van Rudolf Steiner nu juist een centrale rol speelde, namelijk de symbiotische versmelting van wat hij ‘esoterisch’ (binnen) en ‘exoterisch’ (buiten) noemde, wordt als een kennelijke onmogelijkheid ervaren. De omgang met de scheiding tussen beide aspecten is volgens mij in het institutionele leven een slapende routine geworden.

Ik meen dat de hierboven genoemde kloof niet een jammerlijk historisch bijverschijnsel is, dat helaas in verschijning is getreden. Zij berust niet op een tragische vergissing, zoals in veel historiserende antroposofische literatuur wordt gesuggereerd. Nogal wat antroposofen lijken de mening te zijn toegedaan dat zij Rudolf Steiner nu juist wél hebben begrepen, en de meeste anderen jammer genoeg níet. Ook ik dreig in deze valkuil te vallen.

De kloof maakt daarentegen juist een onvervreemdbaar bestanddeel van de antroposofie uit, is in zekere zin zelfs haar feitelijke wordingsmoment. Je kunt ook zeggen: zonder de bewuste acceptatie van de spanning kan antroposofie niet bestaan.

Maar bewuste acceptatie is niet hetzelfde als onbewuste